

ՀԱՅ-ՔՐԴԱԿԱՆ ԶԻՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՆԻՇԸ

Նորահայտ վավերագրեր Արտաշես Մուրադյանի կյանքի ու գործունեության մասին*

Քանալի բառեր – Արտաշես Մուրադյան, Զիլան բեյ, հայ-քրդական դաշինք, Արարատի ապստամբություն, Հոյբուն, ՀՅ Դաշնակցություն, Խնուս, Զիլան, քեմալական Թուրքիա, ՕԳՊՈՒ, Իսսան Նուրի փաշա, Իբրահիմ Հըսգե Թելլի:

Արտաշես Մուրադյան

Մուտք

Հայ-քրդական զինակցության փորձեր արվել են ինչպես Օսմանյան կայսրության շրջանում, այնպես էլ հանրապետական Թուրքիայի գոյության

* Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 25.08.2021:

Վէմ համահայկական հանդես, ԺԳ (ԺԹ) տարի, թիվ 4 (76), հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2021

առաջին տարիներին, մասնավորապես օսմանյան շրջանում այդ զինակցության ջատագույներից էին Հրայր Դժոխքը հայերից և շեյխ Ուբեյդուլլահը քրդերից:

Հայաստանի Հանրապետության գոյության տարիներին հայկական իշխանությունները մեծ ջանքեր գործադրեցին քրդերի հետ հակադրության դաշինք ստեղծելու համար, սակայն հաջողություն չունեցան¹: Իսկ հանրապետության անկումից հետո պահպանվող փոխադարձ անվստահությունը խոչընդոտ դարձավ շեյխ Սայիդի ապստամբության ժամանակ հայերի և քրդերի գործակցության համար: Բայց դաժան պարտությունը շուտով ստիպեց քրդերին համագործակցել հայերի, մասնավորապես՝ ՀՅ Դաշնակցության հետ, քանզի երկու կողմերի անմիջական նպատակները համընկնում էին: Եվ այդ համագործակցությունն անմիջապես տվեց իր արդյունքները, որովհետև Դաշնակցությունն ուներ ընդհատակում գործելու բազմամյա փորձ, հմուտ զինվորականներ և կազմակերպիչներ, որոնց թվում էր նաև **Արտաշես Մուրադյանը**: Կուսակցության հրահանգով 1927 թ. նա ուղևորվում է Արարատ, որտեղ սկսվել էր քրդական ապստամբությունը, և Ջիլան բեյ կեղծանվամբ ձեռնամուխ լինում ապստամբության կազմակերպման աշխատանքներին: Արտաշես Մուրադյանի ջանքերով շուտով Արարատի ապստամբությունը բարձրանում է որակապես նոր մակարդակի: Հետագա տասնամյակներին քրդերի շրջանում առասպելական կերպար դարձած Ջիլան բեյի՝ Արտաշես Մուրադյանի կենսագրության մասին տարբեր աղբյուրներում միայն կցկտուր տեղեկություններ են պահպանվել: **Ուստի սույն հոդվածը նպատակ է հետապնդում բացահայտելու, թե ով էր Արտաշես Մուրադյան մարդն ու քաղաքական գործիչը:**

1. Արտաշես Մուրադյանը մինչև Արարատի ապստամբությունը

Արտաշես Մուրադյանը ծնվել է Խնուսի Հարամիկ գյուղում: Որպես ծննդյան տարեթիվ նշվում է 1894 թվականը, որը թերևս ստույգ չէ: Արտաշեսի հայրը՝ Հակոբը, բժիշկ էր: Նախնական կրթությունը ստացել է Հարամիկի և Կարաքյոփրյուի ազգային տարրական դպրոցներում, որից հետո՝ 1908 թվականին, ուսումը շարունակել է Արմաշի դպրեվանքում:

Ուսումն ավարտելուց հետո վերադառնում է Խնուս և որպես ուսուցիչ աշխատում է Խալչաուշ (հայ.՝ Խաչալույս) գյուղում: 1912 թ. անցնում է Կովկաս և զբաղվում ուսուցչությամբ ու կուսակցական գործերով, սակայն կարճ ժամանակ անց Սովսումում ձերբակալվում է ցարական իշխանությունների կողմից՝ զենքի մաքսանենգության մեղադրանքով: Արտաշեսը բանտարկ-

¹ Տե՛ս **Սասունի Կ.**, Քիրտ ազգային շարժումները եւ հայ-քրտական յարաբերութիւնները, Պէյրուք, տպարան Համազգահին, 1968, էջ 230:

վում է և ազատ է արձակվում միայն 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո: 1917 թ. ապրիլին նա իր մի քանի ընկերների հետ անցնում է Խնուս, որտեղ պատժիչ արշավանք են իրականացնում Խամուր բերդի քրդերի դեմ, որոնք 1915 թ. մասնակցություն էին ունեցել Խնուսի հայերի կոտորածներին: Խնուսում Արտաշեսը մնում է մինչև 1918 թվականը և հայկական զորքերի հետ նահանջում դեպի Երևան: Հայաստանի Հանրապետության կործանումից հետո տարագրվում է Իրան: Իրանում նա ՀՅ Դաշնակցության «Նայիրի (ուղղագրությունը հեղինակին է – Ա. Ս.)»² կոմիտեի քարտուղարն էր³: Նրա հետ Իրան էին գաղթել նաև աներն իր ընտանիքով, կինը՝ Մարգարիտը, և դուստրը՝ Երագիկը: 1921 թ. ծնվում է Արտաշեսի որդին՝ Արամայիսը: Որոշ ժամանակ անց Մարգարիտը երեխաների և հոր հետ վերադառնում է Հայաստան, իսկ Արտաշես Մուրադյանը մնում է Թավրիզում:

2. Արտաշես Մուրադյանը Արարատում. Զիլան բեյ

Պետք է նշել, որ ՀՅ Դաշնակցությունն ուշադիր հետևում էր Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձություններին, քանզի գիտակցում էր, որ թուրք-քրդական բախումը սարերի ետևում չէ: Անհրաժեշտ էր պատրաստվել առաջիկա մարտերին, և 1924 թ. ՀՅ Դաշնակցությունն ընդունում է քրդերին աջակցելու որոշում: Հենց այդ որոշման հիման վրա էր, որ 1927 թ. Դաշնակցության ջանքերով հաջողվում է կազմակերպել քրդական գրեթե բոլոր քաղաքական ուժերի և ազդեցիկ ընտանիքների համագումարը Լիբանանի Բրիտանյան քաղաքում՝ Վահան Փափազյանի տանը, որտեղ հաջողվում է հարթել բոլոր տարաձայնությունները, միավորել ուժերը մեկ միասնական, համաքրդական կուսակցության՝ «Հոյբուն»-ի մեջ: Ինչ վերաբերում է Արարատ լեռան վրա սկսված ապստամբությանն աջակցելու համար այնտեղ ներկայացուցիչ ունենալու խնդրին, ապա Փարիզում տեղակայված ՀՅԴ Բյուրոն, չնայած Իրանի «Վրեժ»⁴ կոմիտեի առարկությանը, որոշում է կայացնում ուղարկելու Արտաշես Մուրադյանին մի քանի պատճառներով. 1. Դեռ Թավրիզում գտնվելու ժամանակ նա ուշադիր հետևել էր քրդերի հակաթուրքական շարժումներին և մասնավորապես Արարատի դեռ նոր սկսված (1926 թ. աշուն) ապստամբությանը և ամեն կերպ օգնում էր ապստամբներին, որոնք Թուրքիայից անցել էին Իրան և պատրաստվում էին վերադառնալու Արարատ⁵: 2. Արտաշեսը շատ

² Հայաստանից տարագրված դաշնակցականներից բաղկացած կոմիտեի ծածկանունը: Այլ աղբյուրներում հիշատակվում է որպես խումբ:

³ Տես Մելիքեան Ե., Հարթ-Խնուս, Անթիլիաս, Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան տպարան, 1964, էջ 243:

⁴ ՀՅԴ Առդպատականի կենտրոնական կոմիտեի ծածկանունը:

⁵ Տես Դաշնակի և Կարճի, ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 131, թ. 48-52:

լավ գիտեր քրդերեն և քրդերի հոգեբանության լավ ու վատ կողմերը: 3. Արտաշեսն անշահախնդիր, գաղափարական մարտիկ էր, և նյութական բարիքները նրան չէին հետաքրքրում: 4. Խնուսցի Արտաշես Մուրադյանի ընտանիքը ոչ միայն ծանոթ էր քրդերին, այլև նրանց հարգանք էր ներշնչում. Արտաշեսի հայրը՝ բժիշկ Հակոբը, քրդերի ազգային հերոս և հանուն քուրդ ժողովրդի անկախության նահատակված շեյխ Սայիդի մտերիմն էր, իսկ ինքը՝ Արտաշեսը, մտերիմ էր Սայիդի որդու՝ Ալի Ռիզայի հետ և նրա հետ նամակագրական կապ էր պահպանում⁶:

ՀՅԴ ղեկավարությունը չսխալվեց իր հաշվարկներում. եթե մինչ այդ Արտաշեսն աչքի ընկնող կուսակցական գործիչ չէր, ապա Արարատում նա բոլորովին կերպարանափոխվեց: Նա անընդհատ աշխատանքների կիզակետում էր, շրջում էր քրդական ցեղերի մեջ, հաշտեցնում նրանց, միաժամանակ զբաղվում էր Իրանից եկող օգնության և համալրումների արդարացի բաշխմամբ, անտրտունջ տանում էր զրկանքները և մերժում էր իր համար որևէ արտոնյալ կարգավիճակ: Այս որակների շնորհիվ է, որ առ այսօր էլ Արտաշես Մուրադյանը քուրդ ժողովրդի հերոսներից մեկն է: Բացի այդ՝ քրդերը, ի դեմս Արտաշեսի, տեսնում էին հայերի և առաջին հերթին Դաշնակցության ուժը, ինչը նրանց մեծ հավատ էր ներշնչում: Քրդերը նրան ավելի էին վստահում, քան Իհսան Նուրի փաշային, ով իր մարդկային որակներով շատ հաճախ Արտաշեսի հակոտնյան էր: Նա չգիտեր քրդերեն, իր նիստուկացով ավելի շատ նման էր թուրք աղայի, ապրում էր բարեկեցիկ կյանքով, որքանով թույլ էին տալիս պայմանները, բարեհոգի էր թուրք ռազմագերիների հետ, որոնցից շատերին ուղղակի ազատ էր արձակում և իր վրա ծախսում էր բավականին մեծ գումար, որը նրան տրամադրում էր ՀՅ Դաշնակցությունը: Այս փաստերը, ինչպես նաև այն, որ նրա կինը թուրք էր, քրդերի շրջանում կասկած էին հարուցել, որ նա կաշառված է թուրքերի կողմից և մի օր անցնելու է նրանց կողմը: Երկուստեք կասկածն այնքան է խորանում, որ Իհսան Նուրին անձամբ չէր շրջում ցեղերի մեջ և պահանջում է, որ իր թիկնապահները լինեն հայեր⁷:

Արարատում Արտաշես Մուրադյանը գաղտնիության համար գործում էր **Զիլան բեյ** ծածկանունով: Որոշ աղբյուրներում նշվում է նաև **Սալիմ բեկ** տարբերակը⁸: Իսկ իր ղեկավարությանն ուղարկված նամակ-զեկուցագրերում նա ստորագրում էր «Դիտորդ»⁹: Հայտնի է նաև, որ Արտաշեսն

6 Տե՛ս **Письмо Египте Ипханияна Комсу (Ваан Папазян)**, ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 131, թ. 152-153:

7 Տե՛ս **Ռուբեն**, Քրդական գործը Պարսկաստանում, ՀԱԱ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 8:

8 Տե՛ս **Մելիքեան Ե.**, նշվ. աշխ., էջ 243:

9 Տե՛ս ՀՅ Դաշնակցությունը ԽՍՀՄ Արտակարգ հանձնաժողովի և Պետական քաղաքական վարչության գաղտնի-թերցումներում (1920-ական թվականներ), կազմող և խմբագիր՝ **Վ. Ն. Ղազարխանյան**, Եր., ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2016, էջ 9:

ուներ շեյխ **Զիլան** և **Բրինդար** կեղծանունները¹⁰: Մի քանի ամսվա ընթացքում նա կարողանում է համախմբել ոչ միայն Արարատի, այլև Սիփանի, Բինգյոլի, Արտազի, Խնուսի, Բասենի և Մուշի քրդական ցեղերին, իսկ որոշ ժամանակ անց, ձանփորդելով Արարատից դեպի արևմուտք և հյուսիս, միավորում և հաշտեցնում է Կողբի, Սուրմալուի և Կարսի քրդերին: Սակայն, չբավարարվելով այդքանով, նա գաղտնի անցնում է Խորհրդային Հայաստան և հասնում մինչև Բայազետ¹¹, որտեղ կապեր է հաստատում այնտեղ ապաստանած հայդարանցիների և հայերի¹² հետ¹³: Զիլան բեյի հեղինակությունն այնքան բարձր էր, որ 1928 թ. Արարատում գտնվող և ոչ մի ցեղ չդավաճանեց ու չանցավ թուրքերի կողմը: Նա և Իհասն Նուրին փոխլրացնում էին իրար. Արտաշեսը քաջ և հանդուգն կատարող էր, իսկ Իհասնը՝ ծրագրող, քանի որ ապստամբներից միայն նա ուներ զինվորական կրթություն:

Այս ամենի արդյունքն այն էր, որ թուրքական զորքերը ոչ 1927 թ. և ոչ էլ 1929 թ. չկարողացան ձնշել ապստամբությունը և կրեցին մի շարք ծանր պարտություններ: Այդ իրողությունը խոր անհանգստություն առաջ բերեց ոչ միայն Թուրքիայի, այլև Խորհրդային Միության ռազմաքաղաքական ղեկավարության շրջանում: Եթե ապստամբությանը մասնակցեին միայն քրդերը, ապա այն բոլշևիկյան ղեկավարության կողմից կդիտարկվեր իբրև ցեղային հերթական ապստամբություն, որպիսիք գրեթե ամեն տարի տեղի էին ունենում խորհրդա-թուրքական սահմանի մոտ: Սակայն ՀՅ Դաշնակցության մասնակցությունը Մոսկվայում կասկած առաջացրեց, որ Արարատի ապստամբությունն ուղղորդված է բրիտանացիների կողմից: Իրենց հերթին քեմալականներն ամեն կերպ փորձում էին ապացուցել բոլշևիկներին, որ դաշնակցականները միջնորդ են բրիտանացիների և քրդերի միջև, ուստի ներկայացնում էին «անհերքելի» ապացույցներ՝ ամենայն մանրամասնություններով: Ըստ նրանց՝ Ռուբեն փաշան (Մինաս Տեր-Մինասյանը)¹⁴, ապստամ-

10 **Բրինդար** քրդերեն նշանակում է «վիրավոր»: Ըստ տարածված մի վարկածի՝ Արտաշեսը այդ հեզնական մականունը ստացել է դեռ 20-րդ դարի սկզբներին, երբ տակավին երիտասարդ կշվում էր Քևորգ Չավուշի իրամանատարության ներքո: Նրան այդ ժամանակ չէին վստահում հրացան, և ջոկատում Արտաշեսի պարտականությունն էր չոր փայտերից անձուխ խարույկներ վառելը: Այդ իսկ պատճառով նա միակն էր ջոկատում, որ սպիներ չուներ, այսինքն՝ երբեք չէր վիրավորվել: Մասնավորապես դրա մասին նշված է Խ. Ղաշտենցի «Ռանչպարների կանչը» գրքում:

11 Բնօրինակում գրված է «Բայազետ»: Ամենայն հավանականությամբ, խոսքը Նոր Բայազետի (ներկայումս՝ Գավառ) մասին է:

12 Ցեղասպանությունից հետո արևմտահայերի բավականին ստվար զանգված հաստատվեց Գավառում և լապտղերում: Նրանց մեջ մեծ թիվ էին կազմում մշեցիները:

13 Տե՛ս **Ռուբեն**, Քրդական գործը Պարսկաստանում, ՀԱԱ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 64, թ. 7: Տե՛ս նաև **Սայիյան Ա.**, Քրդական գործը Պարսկաստանում, «Վեմ», Եր., 2018, N 2, էջ 254, **Սայիյան Ա.**, Արարատի 1926-1930 թթ. ապստամբությունը թուրք-քրդական և հայ-քրդական հարաբերությունների ու տարածաշրջանային զարգացումների համաժիրում, Եր., 2017, էջ 114:

14 **Ռուբեն (Մինաս) Տեր-Մինասյան** (1882-1951) – հայ ազգային-ազատագրական պայքարի ակտիվ մասնակից, ՀՅԴ անդամ: 1915 թ. եղել է Սասունի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից: Անկախ Հայաստանում 1920 թ. մայիսի 5-ին Հանո Օհանջանյանի կառավարությունում դառնում է ռազմական նախարար ակտիվ մասնակցություն ունենալով բոլշևիկյան և թուրք-թաթարական խռովությունները ձնշելու գործում: Հանրապետության կործանումից հետո անցնում է Սյունիք Գարեգին Նժդեհի կողմից ստեղծված Լեռնահայաստան, իսկ դրա կործանումից հետո՝ Պարսկաստան: Արտասահմանում ծավալել է հակաբոլշևիկյան գործունեություն, ինչի համար խորհրդային

բության ժամանակ Թեհրանում հանդիպել է բրիտանական դեսպանության ռազմական կցորդին և խնդրել, որ Անգլիան և Իրանը քրդերին զենք մատակարարեն¹⁵: Այս քայլերը տվեցին իրենց արդյունքները և խորհրդային իշխանությունները որոշում ընդունեցին ամեն գնով ոչնչացնելու Հյուսիսային Իրանի դաշնակցական կազմակերպությունը: Այդ նպատակով Իրան է ուղարկվում հայկական արմատներով փորձառու հետախույզ Գեորգի Աղաբեկովը (իսկական ազգանունը՝ Հարությունով):

Պետք է նշել, որ խորհրդային իշխանությունները քրդերի առնչությամբ ունեին ինչպես հարձակողական, այնպես էլ պաշտպանողական նպատակներ: Մեծ Բրիտանիայի հետ հավանական պատերազմի դեպքում նախատեսվում էր զինել Ատրպատականի քրդերին և ուղարկել Իրաք՝ ոչնչացնելու բրիտանական ռազմական օդանավակայանները՝ այդպիսով չեզոքացնելով Բաքվի նավթահանքերի ռմբակոծման վտանգը: Իսկ Խորասանի ցեղերին պատրաստվում էին անգամ ուղարկելու Հնդկաստան՝ այնտեղ գամելու բրիտանական զորքերին և չթողնելու, որ հարձակվեն խորհրդային Միջին Ասիայի վրա: Քրդերը բուլշևիկներին անհրաժեշտ էին նաև որպես ուժ՝ Թուրքիայի ու Իրանի վրա ճնշում գործադրելու և նրանցից ռազմա-քաղաքական ու տնտեսական զիջումներ կորզելու նպատակով: Իսկ պաշտպանողական նպատակն այն էր, որ չթողնեին բրիտանացիներին միավորել քրդերին, հայերին և այլ ժողովուրդների՝ Կովկասի վրա հարձակվելու համար¹⁶: Այս առումով բացառություն չէր և Արարատի ապստամբությունը. ապստամբներին իրենց ազդեցության տակ վերցնելու նպատակով դեռևս 1927 թ. մայիսի ծանր մարտերի ժամանակ, դաշնակցականների ձեռք բերած տեղեկությունների համաձայն, բուլշևիկները քրդերին տվել էին 150 հազար փամփուշտ¹⁷: Այս նպատակով խորհրդային հետախույզ Աղաբեկովը դաշնակցականների և քրդերի, ինչպես նաև Փարիզում գտնվող ՀՅԴ Բյուրոյի և Իրանի տարբեր քաղաքների դաշնակցական կոմիտեների միջև եղած գաղտնի նամակագրության բացահայտման գործը հանձնարարում է Թավրիզ գործուղված Թիֆլիսի ՕԳՊՈՒ-ի աշխատակից Մինասյանին: Իսկ Աղաբեկովի այդպես էլ անհայտ մնացած N 10 գործակալը չորս ամիս տևած աշխատանքի արդյունքում 1927 թ. սեպտեմբերին կարողանում է ձեռք բերել դաշնակցականների գաղտնի նամակագրությունը: Խնդրի բարդությունն այն էր, որ ՀՅ Դաշնակցության ողջ նամակագրությու-

դեկավարության կողմից ճանաչվել է հակախորհրդային վտանգավոր գործիչ: 1948 թ. վերջնականապես հաստատվում է Փարիզում, որտեղ էլ մահանում է 1951 թ.:

15 Տե՛ս **Bilal N. Şimşir**, İngiliz belgelerle Türkiye’de Kürt sorunu (1924-1938): Şeyh Sait, Ağrı ve Dersim ayaklanmaları, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, էջ 183:

16 Քանի որ այս թեման սույն հոդվածին առնչվում է ոչ անմիջականորեն, նպատակահարմար ենք համարել տալ սուկ ընդհանուր տեղեկություններ: Ավելի մանրամասն տե՛ս **Агабеков Г.**, Секретный террор. Исповедь резидента, М., изд. «Яуза», 2013, էջ 223:

17 Տե՛ս **В Бюро АРФД**, ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 7, գ. 131, թ. 185-198:

նը կողավորված էր և, բացի այդ, գրված էր քիմիական թանաքով: Սակայն Միհասայանին հաջողվում է իմանալ կողը և քիմիական թանաքի բաղադրությունը, իսկ որոշ ժամանակ անց՝ կաշառել Թավրիզի փոստային բաժանմունքի պաշտոնյաներից մեկին, որը նրան էր տալիս դաշնակցականների և մուսավաթականների նամակները՝ պատճենելու համար¹⁸:

ՕԳՊՈՒ-ն տեղեկություններ ուներ, որ Թավրիզի կոմիտեն¹⁹ ոչ միայն օգնում էր քրդերին, այլև կապ էր պահպանում Խորհրդային Հայաստանում թաքնված իր կուսակիցների, ինչպես նաև ընդդիմադիր այլ ուժերի հետ՝ պարբերաբար այնտեղ ուղարկելով իր մարդկանց, որոնք բերում էին ոչ միայն նամակներ, այլև գումար՝ ընդհատակյա գործունեությունը շարունակելու համար:

Չեկիստները գիտեին Իրանում ՀՅԴ-ի ծավալած գործունեության մասին, քանի որ նրանց ձեռքում էին հայտնվել Ե. Իշխանյանի զեկուցագրերը՝ ուղղված ՀՅԴ Բյուրոյին, որոնցում նա տեղեկացնում էր Արտաշես Մուրադյանի՝ Արարատից ուղարկած զեկույցների ու ծրագրերի, ինչպես նաև Խորհրդային Հայաստանում, Վրաստանում ու Լեռնային Ղարաբաղում գործող ընդհատակյա դաշնակցական կառույցի մասին: Այս տեղեկությունները հնարավորություն տվեցին Խորհրդային Հայաստանի ՕԳՊՈՒ-ին բացահայտելու ԽՍՀՄ տարածքում գործող դաշնակցականներին և ձերբակալելու նրանց: Իսկ Իշխանյանի և Մուրադյանի, ինչպես նաև Փարիզի ՀՅԴ Բյուրոյի և դաշնակցականների միջև նամակագրությունը Թեհրանում խորհրդային լիազոր ներկայացուցիչ Յակով Դավթյանը²⁰ տրամադրեց Իրանի ամենաազդեցիկ նախարարին՝ Թեյմուրթաշին²¹: Նա այդ նյութերը հանձնեց նաև Թավրիզի թուրքական հյուպատոսին, և թուրքական կողմը ստացավ շատ կարևոր տեղեկություններ Արարատի ապստամբությանը ՀՅԴ մասնակցության մասին²²:

Այսպիսով՝ խորհրդային և թուրքական իշխանություններն ունեին անհերքելի ապացույցներ Իրանի տարածքից իրենց երկրների դեմ իրականացվող գործողությունների մասին, և իրանական կառավարությանը ոչինչ չէր

18 Տե՛ս **Агабеков Г.**, նշվ. աշխ., էջ 206:

19 Խոսքը Ատրպատականի «Վրեժ» կենտրոնական կոմիտեի մասին է, որը, համաձայն ՀՅԴ 10-րդ Ընդհանուր ժողովի որոշման, ենթարկվում էր Հայաստանի Պատասխանատու մարմնին:

20 Իրականում **Յակով (Հակոբ) Դավթյանը (Դավիդով)** ոչ միայն դիվանագետ էր, այլև հետախույզ: Ծնվել է 1888 թ. Նախիջևանում: 1907 թ. ընդունվել է Սանկտ Պետերբուրգի համալսարան: 1920 թվականից աշխատել է ԱԳԺԿ մարմիններում և ապա Ֆ. Չերժինսկու խնդրանքով աշխատանքի է անցել Արտաքին հետախույզությունում (ԱՀ), դառնալով նրա առաջին ղեկավարը (1920 թ. նոյեմբեր - 1921 թ. օգոստոս): 1922 թ. Լիտվայում Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչն էր, 1922-1925 թթ.: Չինաստանում լիազոր ներկայացուցիչ խորհրդակալը՝ ռեզիդենտուրայի ղեկավարը: 1925-1927 թթ. նշանակվել է Ֆրանսիայում ԽՍՀՄ լիազոր ներկայացուցչության խորհրդական: 1927-1930 թթ. ԽՍՀՄ լիազոր ներկայացուցիչն էր Իրանում, 1932-1934 թթ.: Հունաստանում, իսկ 1934-1937 թթ.: Լեհաստանում: Անհիմն մեղադրանքով գնդակահարվել է 1938 թ., արդարացվել է 1957 թ.:

21 **Արդուլիուսեյն Թեյմուրթաշ** (1883-1933) – պարսիկ քաղաքական և պետական գործիչ, ով նպաստել է Իրանի գահի Ղաջարներից Փեհլևիներին անցմանը: 1924-1925 թթ. եղել է հանրային աշխատանքների նախարար: 1925-1932 թթ. զբաղեցրել է արքունիքի նախարարի պաշտոնը, համարվել է «գորշ կարդինալ» և երկրորդ մարդը շահից հետո: 1932 թ. ձերբակալվել է հօգուտ ԽՍՀՄ-ի լրտեսության մեղադրանքով և մեկ տարի անց մահացել բանտում (ըստ որոշ կարծիքների նրան թունավորել են շահի հրամանով):

22 Տե՛ս **Агабеков Г.**, նշվ. աշխ., էջ 332:

մնում անելու, քան արդեն պետական մակարդակով սկսելու դաշնակցականների և քրդերի ձեռքակալություններն ու աքսորը: Նրանց հատկապես զայրացրել էր դաշնակցականների գաղտնի նամակագրությունը, որ, առանց իրենց ինացության, հարևան երկրների տարածքում իրականացնում էին գործողություններ՝ հարվածի տակ դնելով Իրանի պետական շահը:

Կաթվածահար անելով ՀՅԴ գործունեությունը Իրանում ու զրկելով նրան և քուրդ ապստամբներին Իրանի հովանավորչությունից՝ խորհրդային հատուկ ծառայությունները որոշում են ձեռքակալել Արտաշես Մուրադյանին՝ այդպիսով գլխատելու Արարատի ապստամբությունը: Կազմվում է հատուկ գործողության ծրագիր, որպեսզի կարողանային դուրս բերել նրան Արարատից և ձեռքակալել: Ի վերջո, խորհրդային հատուկ ծառայություններին հայազգի չեկիստների միջոցով 1929 թ. ամռանը հաջողվում է կապ հաստատել Արտաշես Մուրադյանի հետ և ներշնչել, թե իբր խորհրդային իշխանություններն աջակցում են քրդերի պայքարին, և հանդգնել իջնել Արարատից ու անցնել Խորհրդային Հայաստան՝ զինամթերք և այլ օգնություն ստանալու նպատակով, սակայն սահմանն անցնելուն պես նրան ձեռքակալում են և աքսորում Վորկուտա քաղաք²³:

Ըստ Ի. Նուրիի «Արարատի ապստամբությունը» հուշագրության՝ Արտաշես Մուրադյանի ձեռքակալությունը տեղի է ունեցել հետևյալ կերպ. 1929 թ. ամռան մի օր Նուրիին և Մուրադյանին է մոտենում մի քուրդ և հանձնում մի նամակ, որը, ըստ նրա, տվել էր Մուրադյանի հորեղբոր որդին, որը, լսելով վերջինիս՝ Արարատում գտնվելու մասին, Թիֆլիսից եկել էր Երևան, որպեսզի հանդիպի նրան, ուստի խնդրում էր Արտաշես Մուրադյանին գնալ Արաքսի ափ: Նուրի փաշան Մուրադյանի հետ ուղարկում է 15 քուրդ հեծյալների՝ Էմերե Բեշոյի գլխավորությամբ: Մոտենալով ռուս սահմանապահներին՝ նրանք տեսնում են, որ նրանց հրամանատարը հայ է, որը, սակայն, հրաժարվում է հայերեն խոսելուց և ռուսերենով Մուրադյանին հրավիրում է իր տուն՝ ասելով, թե նրա հորեղբորորդին ուր որ է կհասնի, և իր տանը կհանդիպեն: Մուրադյանն անցնում է գետը Էմերե Բեշոյի տրամադրած չորս քրդերի հետ: Սակայն, տուն մտնելով, նրանք զինաթափվում և ձեռքակալվում են չեկիստների կողմից և տարվում Երևան, այնտեղից էլ՝ Թիֆլիս: Ի. Նուրին նամակ է գրում սահմանապահ ուղեկալի պետին՝ խնդրելով վերադարձնել բոլոր հինգին՝ իրենց զենքերով և ձիերով հանդերձ: Բոլշևիկները վերադարձնում են չորս քրդերին: Ի. Նուրին երկրորդ անգամ է նամակ գրում՝ խնդրելով վերադարձնել նաև Մուրադյանին: Սակայն երբ քրդերը Սայիդ Ռասուլի գլխավորությամբ մոտենում են սահմանին, ռուս սահմանապահները կրակ են բացում նրանց ուղղությամբ՝ վիրավորելով Ռասուլին:

23 Տե՛ս Ռուբեն, Քրդական գործը Պարսկաստանում, ՀԱԱ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 119, թ. 7:

Մի քանի օր անց վրեժխնդիր լինելու համար Նուրին այդտեղ է ուղարկում մի դեպք²⁴, որը գնդացրով գնդակոծում է սահմանային ավանը: Որոշ ժամանակ անց Նուրին իմանում է, որ Մուրադյանն արքայով է Սիբիր²⁵: Իր հերթին վերջինիս համերկրացի Եղիշե Մելիքյանը գրում է, որ ոչ թե Արտաշեսի հորեղբոր որդին էր Թիֆլիսից եկել, այլ նրա հարազատ Լևոն եղբայրը՝ Երևանից: Ինչ վերաբերում է նրա հետագա ճակատագրին, ապա Մելիքյանը հավելում է, որ 1934 թ. Արտաշեսը նամակներ էր գրում Թավրիզի այն ընտանիքի 7-8 տարեկան աղջկա անունով, որտեղ ժամանակին բնակվել էր Ատրպատականում մինչև Արարատ մեկնելը: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին դադարում են Արտաշեսից նամակներ ստացվել, իսկ հետո ներկայացվում է, թե իբր նա մահացել է պատերազմի ժամանակ թոքախտից²⁶: Սակայն, ռուսական իրավապաշտպան կազմակերպությունների ձեռք բերած վերջին տեղեկությունների համաձայն, Արտաշես Մուրադյանը գնդակահարվել է 1938 թ. հունվարի 4-ին՝ Արխանգելսկի մարզի ՆԳԺԿ վարչության եռյակի կայացրած դատավճռով²⁷ (տե՛ս Հավելված 5):

Այս մույթ պատմությունն ուսումնասիրելու ընթացքում՝ Արտաշես Մուրադյանի կենսագրության մասին տեղեկություններ հավաքելիս, հանդիպեցինք մի քանի պնդումների, համաձայն որոնց՝ Արտաշես Մուրադյանը խորհրդային հատուկ ծառայությունների, իսկ ավելի կոնկրետ՝ Թիֆլիսի ՕԳՊՈՒ-ի կողմից հավաքագրված գործակալ է եղել²⁸: Արդարության համար պետք է նշել, որ որևէ ապացույց չի բերվում այս պնդման օգտին: Բայց նրան որպես գործակալ կասկածում էին նաև իր հարազատ կուսակցությունում, մասնավորապես կասկածներ ուներ իր անմիջական ղեկավար Եղիշե Իշխանյանը²⁹: Ոչ ուղիղ, բայց կասկածելի է նաև նրա ձերբակալման պատմությունը: Նախ՝ կասկածելի է թվում, որ դաշնակցական Արտաշես Մուրադյանը, ով 1920-1921 թթ. կռվել էր բոլշևիկների դեմ և լավ գիտեր նրանց, առանց որևէ կասկածի, ուղեկալի բոլշևիկ հրամանատարի հրավերով համաձայնում է անցնել պետական սահմանը և ուղեկալի շենքում սպասել իր բարեկամին: Սակայն սա էլ ամենը չէ. Ռուբեն Տեր-Մինասյանն իր հաշվետվության մեջ նշում էր, որ Արտաշեսը ձերբակալվել է, երբ, հավատալով բոլշևիկների՝ զենք և այլ օգնություն տալու խոստումներին, անցել է խորհրդա-թուրքական սահմանը: Ա-

24 **Ղեսթե** - քրդական պարտիզանական թեթև հեծյալ ստորաբաժանում, որը բաղկացած էր 4-5 հոգուց և նախատեսված էր հակառակորդի թիկունքում հետախուզա-դիվերսիոն գործողությունների համար:

25 Տե՛ս **Ihsan Nuri**, *Ağrı Dağı İsyanı*, MED Yayıncılık, İstanbul, 1992, էջ 63:

26 Տե՛ս **Մելիքեան Ե.**, նշվ. աշխ., էջ 244:

27 Տե՛ս Списки жертв, <http://lists.memo.ru/d23/f395.htm> (մուտք՝ 11.07.2021): Տե՛ս նաև Покаяние: Коми республиканский мартиролог жертв политических репрессий. Возвращенные имена: Список жертв, <http://vizs.nlr.ru/person/book/komi/14/2110> (մուտք՝ 11.07.2021):

28 Տե՛ս Партизаны на поводке, <http://www.hist.ru/kurdy.html> (մուտք՝ 26.06.2021):

29 Տե՛ս Հ3 Ղաշնակցությունը ԽՍՀՄ Արտակարգ հանձնաժողովի և Պետական քաղաքական վարչության գաղտնաթերցումներում (1920-ական թվականներ), էջ 15: Արտաշես Մուրադյանի հանդեպ կասկածներն այնքան էին խորացել, որ ՀՅԴ «Վրեժ» կենտրոնական կոմիտեի պահանջով Գերագույն մարմինը սկսել էր հետաքննություն, որն ապացուցել էր նրա անմեղությունը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 198):

վելին՝ իր այս վարկածը նա ներկայացրել է Եգիպտոսում ԽՍՀՄ արտակարգ և լիազոր դեսպան Նիկոլայ Նովիկովին ուղարկված նամակում: Ըստ նրա՝ Արարատի ապստամբության իրական ղեկավար Արտաշես Մուրադյանը՝ Ջելիմ խանը, ձերբակալվել է 1926 թվականին (այստեղ Ռուբենը տարեթիվը սխալ է նշել – Ա. Ս.), երբ **խորհրդային իշխանությունների հրավերով իջել էր Արարատից և անցել Արաքս գետը՝ վերջիններից սպառազինություն ստանալու և հետագա օգնությունն ապահովելու նպատակով, և արքորվել էր Հյուսիսային երկրամասի Վորկուտա քաղաք**³⁰: Այսինքն՝ Արտաշես Մուրադյանը շփման մեջ էր խորհրդային հատուկ ծառայությունների հետ, որոնք խոստացել էին զենք և այլ օգնություն՝ իրենց պայմաններն ընդունելու դիմաց: Այս տարբերակն ավելի քան հավանական է, քանի որ Մուրադյանի ընտանիքն ապրում էր Խորհրդային Հայաստանում, ինչը հնարավորություն էր տալիս չեկիստներին պահելու նրանց **որպես պատանդներ** և իրենց պայմանները թելադրելու Արտաշեսին: Ամենայն հավանականությամբ, նրանք ցանկացել են օգտագործել Արտաշեսին իրենց ծրագրերն իրականացնելու համար, իսկ երբ դա չի ստացվել, ուղղակի ստիպել են նրան գնալ և հանձնվել: Հայաստանում էր Արտաշես Մուրադյանի ընտանիքը՝ կինը՝ Մարգարիտան, դուստրը՝ Երազիկը, և որդին՝ Արամայիսը, որոնք ապրում էին նրա աներոջ տանը:

Մուրադյանի ձերբակալությունից մի քանի ամիս անց՝ 1929 թ. նոյեմբերի 21-ին, ՀՍՍՌ Պետական քաղաքական վարչությանը կից հատուկ խորհրդակցության կոլեգիայի որոշմամբ մեկուկես տարվա ազատազրկման է դատապարտվում նրա աները՝ Նոր Բայազետի քահանա Տեր-Գրիգոր Ներսեսի Մելիքշահումյանը՝ հակախորհրդային գործունեության, ՀՅԴ անդամ լինելու և Փետրվարյան ապստամբության (ըստ բոլշևիկների՝ ավանտյուրայի) ժամանակ կոմունիստների դեմ մղված մարտերին ակտիվորեն մասնակցելու մեղադրանքով³¹: Դատապարտվում է նաև Արտաշեսի կինը՝ Մարգարիտան, որն իր պատիժը կրում է Նոր Բայազետի բանտում: Երազիկին մոր բանտարկությունից հետո իր խնամքի տակ է առնում Արտաշեսի եղբայրը՝ Լևոնը, որը բնակվում էր Լենինականում (այժմ՝ Գյումրի): Այս ծանր փորձություններին չդիմանալով՝ 1933 թ. մահանում է Արտաշեսի որդին՝ Արամայիսը: Այդ օրերին Մարգարիտան ազատ է արձակվում: Հնարավոր է, որ որդու մահը նպաստել է նրա ազատ արձակմանը:

Հանրագումարի բերելով այս ամենը՝ հավելենք, որ Արտաշես Մուրադյանի՝ խորհրդային իշխանությունների հետ շփումը բացատրվում է ոչ թե ՕԳՊՈՒ գործակալ դառնալու հանգամանքով (չնայած այս վարկածն էլ, թե-

30 Стн Письмо Чрезвычайному и Полномочному Посланнику СССР в Египте Гражданину Николаю Васильевичу Новикову, 8.03.44, ՀԱԱ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 119:

31 Стн **Ժամհարյան Խաչատուր Ավետիսովիչ**, ՀՍՍՀ Դատախազություն, ՀԱԱ, ֆ. 571, ց. 5, գ. 3565, թ. 26-27:

կուզ տեսականորեն, բայց հնարավոր է), այլ նրանով, որ Արտաշես Մուրադյանը ժամանակին եղել է վտարանդիներից կազմված ՀՅԴ «Նայիրի» խմբի քարտուղարը, որի անդամների մեծ մասը թշնամաբար չէր վերաբերվում Խորհրդային իշխանությանը և հարում էր, այսպես կոչված, «սմենովեյական» հոսանքին³²: Նրանք գտնում էին, որ անհրաժեշտ է հաշտության և համագործակցության ուղիներ փնտրել բոլշևիկների հետ, քանի որ նրանք են Հայաստանում գործող իշխանությունը, և նրանց հետ համագործակցությունը կլուծի հայության առջև ծառայած շատ խնդիրներ, որոնցից էին, օրինակ, հայ գաղթականների վերադարձը և Հայ Դատի հանդեպ հայանպաստ դիրքորոշման ձևավորումը: Հարկ է նշել, որ այս հարցում նրանց գաղափարական հակառակորդներն էին Ատրպատականի դաշնակցականների «Վրեժ» կենտրոնական կոմիտեի անդամները, որոնք բոլշևիկների անհաշտ փոխյաններն էին³³: Այս իրողության լույսի ներքո հասկանալի է դառնում, թե ինչու էր Արտաշես Մուրադյանն իր ընտանիքն աներոջ հետ հետ ուղարկել Խորհրդային Հայաստան:

***

Արտաշես Մուրադյանի և նրա ընտանիքի անդամների հետագա ճակատագրի մասին մեզ տեղեկություններ է տրամադրել նրա թոռը՝ Երազիկի որդի **Արտաշես Հովհաննիսյանը**, որն իր մահկանացուն կնքել է 2017 թ.: Խորհրդային Միության փլուզումից հետո, երբ արդեն բացվել էր հատուկ ծառայությունների և ոստիկանության՝ ստալինյան բռնաձնշումներին վերաբերող արխիվների մեծ մասը, Արտաշես Հովհաննիսյանը հարցում է կատարել ՀՀ ԱԱԾ և ՆԳՆ՝ իր պապի մասին ավելի հստակ տեղեկատվություն իմանալու նպատակով, սակայն նրան պատասխանել են, որ Արտաշես Մուրադյանի մասին ոչ Ազգային անվտանգությունում և ոչ էլ Ոստիկանությունում ոչ մի տեղեկություն չկա (տե՛ս Հավելված 1): Այսինքն՝ **Արտաշես Մուրադյանի՝ Խորհրդային Հայաստանում տեղի ունեցած ձերբակալության, հարցաքննության և դատավարության մասին բոլոր տեղեկություններն այնքան գաղտնի և կարևոր են եղել, որ նրա գործը Երևանում չեն թողել և տարել են կամ ԹԻՖլիս (ЗакЧК), կամ էլ Մոսկվա:**

Ըստ Արտաշես Հովհաննիսյանի պատմածի՝ Արտաշես Մուրադյանը բանտարկված է եղել Յարոսլավլ քաղաքում, և պատժաժամկետը պետք է ավարտվեր 1934 թվականին: Նա նույնիսկ նամակ է ուղարկել իր եղբորը՝ Լևո-

32 **Սմենովեյականության** մասին ավելի մանրամասն տես **Հակոբյան Ա.**, ՀՅ Դաշնակցություն կուսակցությունը լուծարելու Հայկոմկուսի փորձերը. 1920-ական թվականներ, Եր., ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2020, էջ 171-231:

33 Տես ՀՅ Դաշնակցությունը ԽՍՀՄ Արտակարգ հանձնաժողովի և Պետական քաղաքական վարչության գաղտնիքներում (1920-ական թվականներ), էջ 38-39:

նին՝ խնդրելով գրել իրեն նրա և իր ընտանիքի հասցեները, որպեսզի վերադարձից հետո գտնի նրանց (տե՛ս Հավելված 4): Սակայն պատժամակետի ավարտից հետո Արտաշես Մուրադյանն ազատ չի արձակվել և նորից բանտարկվել է: Նամակը Լևոնին է տվել նրա հարևանը: Նույն երեկոյան միլիցիոներները կամ չեկիստները գնում են Լևոնի մոտ և հարցնում, թե արդյոք նա Արտաշեսի եղբա՛յրն է և ստացե՞լ է նրանից նամակ: Լևոնը հաստատում է, որ Արտաշեսի եղբայրն է, սակայն ժխտում է նամակի ստացման փաստը: Միլիցիոներները Լևոնին տանում են բանտ, որտեղ նա սրտի հիվանդությունից երեք օր անց մահանում է: Բոլշևիկյան իշխանությունները հրաժարվում են Լևոնի դին հանձնել հարազատներին, և մինչ օրս նրա շիրիմի տեղն անհայտ է:

Անհայտ է նաև Արտաշես Մուրադյանի աներոջ՝ Տեր-Գրիգոր Մելիքշահունյանի գերեզմանի վայրը: Մեկուկես տարվա բանտարկությունից հետո նա ազատ է արձակվում, սակայն 1937 թ. նորից բանտարկվում է և ուղարկվում Ուզբեկստան, որտեղ և կնքում է իր մահկանացուն³⁴:

Եվ վերջապես, եթե հավատանք ռուսական իրավապաշտպան կազմակերպությունների վերջերս հրապարակած տեղեկություններին, Արտաշես Մուրադյանը գնդակահարվել է 1938 թ. հունվարի 4-ին: Նրա գերեզմանը ևս անհայտ է: Կարելի է ենթադրել, որ Արտաշես Մուրադյանի և նրա աներոջ հանդեպ վերաբերմունքի փոփոխությունը 1937 թ. գանգվածային բռնաձնշումների քաղաքականության արդյունքն էր: Սակայն առ այսօր Արտաշես Մուրադյան անուն-ազգանունը խոր հարգանք է վայելում հայերի և հատկապես քրդերի շրջանում, որոնց համար նա դարձել է ազգային հերոս՝ **Զիլան բեյ**:

Արտաշես Մուրադյանի կերպարը ժամանակին այնքան վառ ու առինքնող է եղել, որ նրա մասին հիշատակումներ կան գեղարվեստական գրականության մեջ, ինչպես, օրինակ՝ Խաչիկ Դաշտենցի «Ռանչպարների կանչը», Սամվել Միերյանի «Մենավոր բազեն» գրքերում, և անշուշտ Զիլան բեյի մասին քրդական ժողովրդական բանահյուսության մեջ՝ երգերում և բանաստեղծություններում:

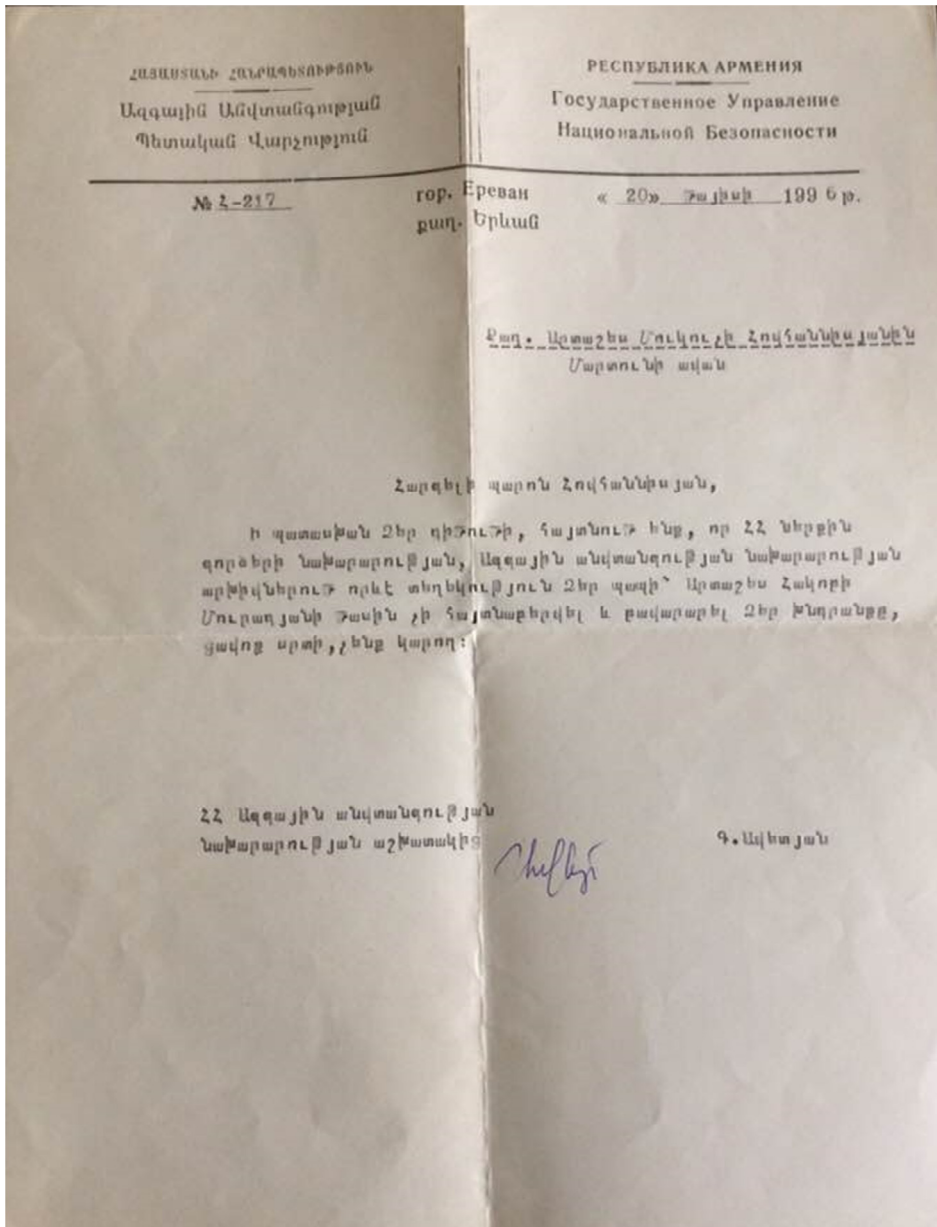
Արամ Ս. Սայիյան
Պատմ. գիտ. թեկնածու

Արամ Ս. Սայիյան – գիտական հետաքրքրություններն ընդգրկում են 1920–1930–ական թվականների քրդական ապստամբությունների և թուրք–քրդական ու հայ–քրդական հարաբերությունների պատմության հիմնահարցերը:

34 Տե՛ս **Մարտունի**: Քաղաքի պատմությունը, Եր., «Լուսաբաց» հրատարակչատուն, 2005, էջ 147:

Հավելված 1. ՀՀ ԱԱԳՎ (ներկայումս՝ ԱԱԾ) պատասխանը
Արտաշես Հովհաննիսյանի հարցմանը

ԱՐՄԻՎ

Վէյն համահայկական հանդես, ԺԳ (ԺԹ) փարի, թիվ 4 (76), հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2021

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
Ազգային Անվտանգության
Պետական Վարչություն

РЕСПУБЛИКА АРМЕНИЯ
Государственное Управление
Национальной Безопасности

№ Հ-217

гор. Ереван
քաղ. Երևան

«20» մայիսի 1996 թ.

Քաղ. Արտաշես Մուկուչի Հովհաննիսյանին
Մարտունի ավան

Հարգելի պարոն Հովհաննիսյան,

Ի պատասխան Ձեր դիմումի, հայտնում ենք, որ ՀՀ ներքին գործերի նախարարության, Ազգային անվտանգության նախարարության արխիվներում որևէ տեղեկություն Ձեր պապի՝ Արտաշես Հակոբի Մուրադյանի մասին չի հայտնաբերվել և բավարարել Ձեր խնդրանքը, ցավոք սրտի, չենք կարող:

ՀՀ Ազգային անվտանգության
նախարարության աշխատակից /ստորագր./ Գ. Ավետյան

7. Նիկողոս Մուրադի Մուրադյանը ծնված 1882թ. Տաճկաստանում ազգությամբ հայ, թերի միջնակարգ կրթությամբ, անկարտիսկան, ամուսնացած, ենթարկվել է ազատագրվածան երեք տարի ժամանակով: ՀՍՍՐ ՆԳՄ-ին կից եռյակի 1939թ. դեկտեմբերի 26-ի որոշմամբ ենթարկվել է ազատագրվածան տասը տարի ժամանակով:
8. Հայկազ Հայրապետի Ղազարյանը ծնված 1896թ. ազգությամբ հայ, կիսաազգաբան, դասված, ենթարկվել է ազատագրվածան երկու տարի ժամանակով:
9. Գեղամ Ակրտիչի Ներսիսյանը ծնված 1890թ. ազգությամբ հայ, զբաղետ, ենթարկվել է ազատագրվածան մեկ ու կես տարի ժամանակով:
10. Տերզան Հարությանի Տեր-Ջանգրյանը ծնված 1890թ. ազգությամբ հայ, զբաղետ, ենթարկվել է ազատագրվածան մեկ ու կես տարի ժամանակով:
11. Տեր-Գրիգոր Ներսեսի Սելիքշահումյանը ծնված 1871թ. ազգությամբ հայ, զբաղետ, ենթարկվել է ազատագրվածան մեկ ու կես տարի ժամանակով:
12. Սիմոն Ակրտիչի Ավտոխյանը ծնված 1902թ. ՀՍՍՐ քաղաք Երևան Նոր- ազգությամբ հայ, արտաբովել է հատուկ ճամբարներում 4 րնդ տարի ժամանակով:

Գործով դատապարտվածներ Ռաջատուր Ավետիսի Փամհարյանը և մյուսները մեղադրվել են այն բանի համար, որ նրանց Սովետական իշխանության նկատմամբ կատարել են հակահեղձկուցիոն աշխատանք: Նպատակ են ունեցել քայքայելու Սովետական կարգերը, այն է Նոր Րաջադետի ըավառում 1927թ. զաշնակցական կուսակցության կազմակերպութունը Լիկվիդացնելուց հետո: ստեղծում են նոր և ավելի ամուր զործող կազմակերպութուն ընդդեմ փրող կարգերի:

Ռաջատուր Ավետիսի Փամհարյանին և մյուսների դատապարտելու համար 4 րժք են հանդիսացել զործող դատապարտվածների մասնակի խոստովանական ցուցմունքները: մեկը մյուսին մերկացնող ցուցմունքները:

Լրացուցել հարցազննված վիաներից Արտեմ Սարիբեկի Ռաչիկյանը, Վանուշ Ղավթի Ղազարյանը, Բալաբեկ Ավետիսի Թափնյանը և մյուսները քրեց ցուցմունքներում Գիմնավորեցին, որ զործող դատապարտված Ռաջատուր Փամհարյանը և մյուսները հակահեղձկուցիոն զործունենութունը, այսպես քրեանկ:

Վերո Ղավթի Ղազարյանը ցուցմունքը է: կամոզաղարի նախկին բնակիչ:

30

Խաչատուր Սարգսի Խոեցյանը 1921թ. փետրվարյան ավանտյուրիայի ժամանակ
կռվել են Բուլշևիկներին դեմ, նա անընդալ դաշնակցական կուսակցության
անդամներ, Խոեցյանը նոր Բայազետ զարաբում աշխատել է որպես
դաշնակցության միլիցիայի բաժնի պետ, | թի 202-203 |

Վկա Բալաբեկ Ավետիսի Ծագրյանի ցուցմունքը : : Կամ զարաբի
նախկին բնակիչ Խ.Ս. Խոեցյանը 1918-1919թ.թ աշխատել է պրիստավ նա
դաշնակցական կուսակցության անդամ էր, դաշնակցական ավանտյուրիայի
ժամանակ ակտիվ կերպով կռվում էր Բուլշևիկներին դեմ, Իսկ Եղիշազար
Բամբյանի զբաղում էր անտեղով դաշնակցական կուսակցության անդամ
էր, ավանտյուրիայի ժամանակ դաշնակցականներին օգնում էր ղինամրեցմով
և անդամրեցմով, | թի 200-201 | :

Վկա Արտեմ Սարգեևի Խաչիկյանի ցուցմունքը : : դատապարտված Խ.Ս.
Խոեցյանը դաշնակցական փետրվարյան ավանտյուրիայի ժամանակ նոր
Բայազետ զարաբում աշխատել է դաշնակցական միլիցիայի բաժնի պետ,
1920թ. հանդիսացել է անընդալ դաշնակցական կուսակցության անդամ,
դատապարտված Ե.Ն. Զամեցյանը նույնպես հանդիսացել է դաշնակցական
կուսակցության անդամ, փետրվարյան ավանտյուրիայի ժամանակ ակտիվ
կերպով կռվել է Բուլշևիկներին դեմ, | թի 198-199 | :

Վկա Ստեփան Ենչոյի Ծագրյանի ցուցմունքը : : Կամ զարաբի
նախկին բնակիչներից Խաչատուր Սարգսի Խոեցյանը աշխատել է դաշնակցական
կուսակցության անդամ, նա աշխատել է որպես Պրիստավ, մասնակցել է
փետրվարյան ավանտյուրիային, կռվել է Բուլշևիկներին դեմ, Երբև Եղիշա-
զարի Բամբյանը նույնպես հանդիսացել է դաշնակցական կուսակցության
անդամ : Գեորգի Միսակի Բոյախյանը որպես դաշնակցական փետրվարյան
աջանտյուրիայի ժամանակ կռվում էր Բուլշևիկներին դեմ, Սիբիլայի
Հովսեփի Սարգսյանը հանդիսանում էր Բանդիտական խմբի պետի օգնական
և փետրվարյան ավանտյուրիայի ժամանակ ակտիվ կերպով կռվում էր Բուլշե-
վիկներին դեմ :

Սերգիոնի Գեորգի Սեկիր Ծագրյանը տեղադր էր, ակտիվ դաշնակց-
կան կուսակցության անդամ էր, ղինված կռվում էր Բուլշևիկներին դեմ,
մասնակցել է փետրվարյան ավանտյուրիային, այդ կռիվներին ժամանակ Սե-
կիր Ծագրյանը մինչև վերջին րեպետներին Բայազետի զավառը պահել էր
իր ձեռքում և ղինադրում էր Բուլշևիկներին, | թի 196-197 | :

Վկա Հայրիկ Արսենի Ղամբյանի ցուցմունքը
: : դատապարտվածներից Խաչատուր Սարգսի Խոեցյանը հարել է դաշնակցական
կուսակցության Բայազետի շրջանում հանդիսացել է պրիստավ Երբև
Եղիշազարի Բամբյանը մասնակցել է ավանտյուրիային, կռվել է Բուլշևիկ-
ներին դեմ :

Վեյ համահայկական հանդես, ԺԳ (ժԹ) տարի, թիվ 4 (76), հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2021

31

Գետեվոն Միսակի Բոյախոյանը մասնակցել է բանդիտական շարժումներին, նա որպես բանդիտ կազմել է Մովսեսական իշխանութան ղեմ, Գեղամ Սևրտիչի Ներսիսյանը հակառակեական տարր էր, համակրուս էր զաշնակներին:

Նրկուայ Հովսեփի Սարգսյանը որպես հեծելազորի ատրոյադի պետ ակտիվ կերպով մասնակցել է փետրվարյան ավանտյուրիստին և կուլել է Բուշեվիկներին ղեմ:

Տեր-Գրիգոր Ներսեսի Սելեք Շահումյանը նա հանդիսանում էր զաշնակցական կուսակցութան ակտիվ անդամներից մեկը, մասնակցել է փետրվարյան ավանտյուրիստին, ակտիվ կերպով կուլել է Բուշեվիկներին ղեմ որի համար փախել է Թանդեղուք, անձամբ նրա հետ դրույց ել Երևանից, որ չեք թաքցնում զաշնակցական կուսակցութան անդամ լինելը: / ղժ 194-195 /:

Այսպիսով զործի ողջ տվյալներով հիմնավորված է, թի՛ր խաչատուրի Ավետիսի Շամհարյանի և մյուսների հակառակվող յուրեղուն զործունեությունը:

Վերոգրյալից ելնելով և ղեկավարվելով ՀՍՍՌ Քր դատ քր 392 հոդ:

Ո Ր Ո Շ Ե Ց Ի

Գործով դատարարված խաչատուր Ավետիսի Շամհարյանի և մյուսների նկատմամբ եղած հակողական վարույթը կարգել նրանց վերադրվող մեղադրանքները հիմնավորված լինելու պատճառով:

Սույն որոշման մասին տեղյակ պահել թաղ, Աշատ խաչատուրի Ավոյանին:

Արևիվային քննչական զործն ըստ մեղադրանքի խաչատուր Ավետիսի Շամհարյանի և մյուսների վերադրվել ՀՍՍՌ Պետական անվտանգութան կոմիտեի հաշվառման արևիվային բաժնին:

ՀՍՍՌ ՊՏԱՄԱԶՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ՑՐԳԱՆԵՆՆԵՐՈՒՄ ԲԵՆՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ ՀՍԿՈՂ
ԲԱԺԵՐ ՊՏԱՄԱԶ

ՈՐՄԱԳԻՐՅԱՆ Բ.Ո

ՀՄԱՍՅԱՆ ԵՄ

ՀՍՍՌ ՊՏԱՄԱԶՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ՑՐԳԱՆԵՆՆԵՐՈՒՄ ԲԵՆՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ ՀՍԿՈՂ
ԲԱԺԵՐ ՊՏԱՄԱԶ ՊՏԱՄԱԶ ՊՏԱՄԱԶ ՍԱԿ ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ

Գրան / ՊՄԱՐՅԱՆ Գ.Ո

(թերթ 1)

ՀԱՍՏԱՏՈՒՄ ԵՄ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԴԱՏԱԽԱՋԻ ՏԵՂԱԿԱԼ

ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ ԵՐՐՈՐԴԻ ԴԱՍԻ ՊԵՏԱԿԱՆ

ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ

/ՔՈՉԱՐՅԱՆ Գ.Ս./ /ստորագր./

„10,, Հուլիսի 1961 թ.

Գաղտնի

օր...

ԱՐԽԻՎ

Ո Ր Ո Շ ՈՒ Մ

20 հունիսի 1961 թ. Քաղ. Երևան
Հսկողական վարույթը մերժելու մասին

ՀՍՍՌ Դատախազության պետական անվտանգության օրգաններում գործերի քննության վրա հսկող բաժնի դատախազ Արդարադատության խորհրդական Բ.Ս. Որմնադիրյանս հսկողական կարգով ծանոթացա քննչական-արխիվային նո. 1447 55թ. գործին ըստ մեղադրանքի Խաչատուր Ավետիսի Ժամհարյանի և մյուսների

Գ Տ Ա

ՀՍՍՌ Պետական քաղաքական վարչության կից հատուկ խորհրդակցության կուլեգիայի 1929 թ. նոյեմբերի 21-ի որոշմամբ

1. Խաչատուր Ավետիսի Ժամհարյանը ծնված 1897 թ. ազգությամբ հայ, բնակվել է Մարտունի շրջանում, աշխատել է ջրային տնտեսությունում, արտաքսվել է հատուկ ճամբարներում երեք տարի ժամանակով:
2. Երեմ Եղիազարի Թամեյանը ծնված 1902 թ. ազգությամբ հայ, տարրական կրթությամբ, ամուրի, ենթարկվել է ազատագրկման հինգ տարի ժամանակով:
3. Գետեվ[և]ոն Միսակի Բոյախյանը ծնված 1892 թ., ազգությամբ հայ, գրագետ, ենթարկվել է պայմանական պատժամիջոցի երեք տարի ժամանակով:
4. Մնացական Հայրապետի Մեսրոբյանը ծնված 1883 թ. ազգությամբ հայ, գրագետ, արտաքսվել է Սիբիր երեք տարի ժամանակով:
5. Սրապիոն Մինասի Պոլոյանը ծնված 1869 թ. Տաճկաստանում Բիթլիս քաղաքում, ազգությամբ՝ հայ, գրագետ, դատապարտված, ենթարկվել է ազատագրկման երեք տարի ժամանակով, ՀՍՍՌ Պետական քաղաքական վարչության դատական կուլեգիայի 1932 թ. սեպտեմբերի 9-ի որոշմամբ ենթարկվել է ազատագրկման երեք տարի ժամանակով:

Վէ՛մ համահայկական հանդես, ԺԳ (ԺԹ) փարի, թիվ 4 (76), հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2021

6. Վանուշ Կարապետի Տեր-Միքաելյան ծնված 1894 թ. ազգությամբ հայ, գրագետ, ենթարկվել է ազատագրկման մեկ և կես տարի ժամանակով:

(թերթ 2)

7. Նիկողոս Մուրադի Մուրադյանը ծնված 1881 թ. Տաճկաստանում, ազգությամբ հայ, թերի միջնակարգ կրթությամբ, անպարտիական, ամուսնացած, ենթարկվել է ազատագրկման երեք տարի ժամանակով, ՀՍՍՌ ՆԳԺԿ-ին կից եռյակի 1937 թ. դեկտեմբերի 28-ի որոշմամբ ենթարկվել է ազատագրկման տասը տարի ժամանակով:
8. Հայկազ Հայրապետի Ղազարյանը ծնված 1894 թ. ազգությամբ հայ, կիսագրագետ, դատված, ենթարկվել է ազատագրկման երկու տարի ժամանակով:
9. Գեղամ Մկրտիչի Ներսիսյանը ծնված 1890 թ. ազգությամբ հայ, գրագետ, ենթարկվել է ազատագրկման մեկ ու կես տարի ժամանակով:
10. Տիգրան Հարությունի Տեր-Ջաքարյանը ծնված 1890 թ. ազգությամբ հայ, գրագետ, ենթարկվել է ազատագրկման մեկ ու կես տարի ժամանակով:
11. Տեր-Գրիգոր Ներսեսի Մելիքշահումյանը ծնված 1871 թ. ազգությամբ հայ, գրագետ, ենթարկվել է ազատագրկման մեկ ու կես տարի ժամանակով:
12. Սիմոն Մկրտիչի Ավետիսյանը ծնված 1902 թ. ՀՍՍՌ քաղաք Երևան, Նորք- ազգությամբ հայ, արտաքսվել է հատուկ ձամբարներում հինգ տարի ժամանակով:

Գործով դատապարտվածներ Խաչատուր Ավետիսի ժամհարյանը և մյուսները մեղադրվել են այն բանի համար, որ նրանք Սովետական իշխանության նկատմամբ կատարել են հակառեվ[ոլյուցիոն աշխատանք, նպատակ են ունեցել քայքայելու Սովետական կարգերը, այն է՝ Նոր Բայազետի գավառում 1927 թ. դաշնակցական կուսակցության կազմակերպությունը լիկվիդացնելուց հետո ստեղծում են նոր և ավելի ամուր գործող կազմակերպություն ընդդեմ տիրող կարգերի:

Խաչատուր Ավետիսի ժամհարյանին և մյուսների[ն] դատապարտելու համար հիմք են հանդիսացել գործով դատապարտվածների մասնակի խոստովանական ցուցմունքները, մեկը մյուսին մերկացնող ցուցմունքները:

Լրացուցիչ հարցաքննված վկաներից Արտեմ Սարիբեկի Խաչիկյանը, Վանուշ Դավիթի Դադոյանը, Բալաբեկ Ավետիսի Շահինյանը և մյուսները ի-

րենց ցուցմունքներում հիմնավորեցին, որ գործով դատապարտված Խաչատուր Ժամհարյանի և մյուսների հակառեվոլյուցիոն գործունեությունը, այսպես օրինակ՝ Վանո Դավթի Դադոյանի ցուցմունքը ,, Կամո քաղաքի նախկին բնակիչ

(թերթ 3)

Խաչատուր Սարգսի Խոեցյանը 1921 թ. փետրվարյան ավանտյուրիայի ժամանակ կռվել են Բոլշևիկների դեմ, նա անլեգալ դաշնակցական կուսակցության անդամն էր: Խոեցյանը Նոր Բայազետ քաղաքում աշխատել է որպես դաշնակցության միլիցիայի բաժնի պետ /զթ 202_203/:

Վկա Բալաբեկ Ավետիսի Շահինյանի ցուցմունքը ,, Կամո քաղաքի նախկին բնակիչ Խ.Ս. Խոեցյանը 1918-1919 թթ. աշխատել է որպես պրիստավ, նա դաշնակցական կուսակցության անդամ էր, դաշնակցական ավանտյուրիայի ժամանակ ակտիվ կերպով կռվում էր Բոլշևիկների դեմ, իսկ Եղիազար Թամեյանը զբաղվում էր առևտրով, դաշնակցական կուսակցության անդամ էր, ավանտյուրիայի ժամանակ դաշնակներին օգնում էր զինամթերքով և սննդամթերքով., /զթ 200-201/:

Վկա Արտեմ Սարիբեկի Խաչիկյանի ցուցմունքը ,, դատապարտված Խ.Ս. Խոեցյանը դաշնակցական փետրվարյան ավանտյուրիայի ժամանակ Նոր Բայազետ քաղաքում աշխատել է դաշնակցական միլիցիայի բաժնի պետ, 1925 թ. հանդիսացել է անլեգալ դաշնակցական կուսակցության անդամ: Դատապարտված Ե. Ե. Թամեյանը նույնպես հանդիսացել է դաշնակցական կուսակցության անդամ, փետրվարյան ավանտյուրիայի ժամանակ ակտիվ կերպով կռվել է Բոլշևիկների դեմ /զթ 198-199/:

Վկա Ստեփան Ենդոյի Շահինյանի ցուցմունքը ,,Կամո քաղաքի նախկին բնակիչներից Խաչատուր Սարգսի Խոեցյանը եղել է դաշնակցական կուսակցության անդամ, նա աշխատել է որպես Պրիստավ, մասնակցել է փետրվարյան ավանտյուրիային, կռվել է Բոլշևիկների դեմ: Երեմ Եղիազարի Թամեյանը նույնպես հանդիսացել է դաշնակցական կուսակցության անդամ: Գետեկևոն Սիսակի Բոյախյանը որպես դաշնակցականի փետրվարյան ավանտյուրիայի ժամանակ կռվում էր [Բոլշևիկների դեմ: Նիկոլայ Հովսեփի Սարգսյանը հանդիսանում էր Բանդիտական խմբի պետի օգնական և փետրվարյան ավանտյուրիայի ժամանակ ակտիվ կերպով կռվում էր Բոլշևիկների դեմ:

Տեր-Գրիգոր Ներսեսի Մելիքշահումյանը տերտեր էր, ակտիվ դաշնակցական կուսակցության անդամ էր, զինված կռվում էր Բոլշևիկների դեմ, մասնակցել է փետրվարյան ավանտյուրիային, այդ կռիվների ժամանակ Մե-

լիք Շահումյանը մինչև վերջին րուպեներին Բայազետի գավառը պահել էր իր ձեռքում և դիմադրում էր Բոլշեվիկներին., /գթ 196-197/:

Վկա Հայրիկ Արսենի Ղամարյանի ցուցմունքը

„ Դատապարտվածներից Խաչատուր Սարգսի Քոեցյանը հարել է դաշնակցական կուսակցությանը– Բայազետի շրջանում հանդիսացել է պրիստավ[:] Երեւն Եղիազարի Թամեյանը մասնակցել է ավանտյուրիային, կռվել է Բոլշեվիկներին դեմ:

(թերթ 4)

Գետեվիկին Միսակի Բոյախյանը մասնակցել է բանդիտական շարժումներին, նա որպես բանդիտ կռվել է Սովետական իշխանության դեմ, Գեղամ Մկրտիչի Ներսիսյանը հակասովետական տարր էր, համակրում էր դաշնակներին:

Նիկողայ Հովսեփի Սարգսյանը որպես հեծելազորի ատրյադի պետ ակտիվ կերպով մասնակցել է փետրվարյան ավանտյուրիային և կռվել է Բոլշեվիկներին դեմ:

Տեր-Գրիգոր Ներսեսի Մելիքշահումյանը նա հանդիսանում էր դաշնակցական կուսակցության ակտիվ անդամներից մեկը, մասնակցել է փետրվարյան ավանտյուրիային, ակտիվ կերպով կռվել է Բոլշեվիկներին դեմ, որի համար փախել է Զանգեզուր, անձամբ նրա հետ գրույց եմ ունեցել, որ չէր թաքցնում դաշնակցական կուսակցության անդամ լինելու հանգամանքը., /գթ 194-195/:

Այսպիսով գործի ողջ տվյալներով հիմնավորված է Խաչատուր Ավետիսի Ժամհարյանի և մյուսների հակառեվոլյուցիոն գործունեությունը:

Վերոգրյալից ելնելով և ղեկավարվելով ՀՍՄԻ Քր. դատ. օր. 392 հոդ.

Ո Ր Ո Շ Ե Ց Ի

Գործով դատապարտված Խաչատուր Ավետիսի Ժամհարյանի և մյուսների նկատմամբ եղած հսկողական վարույթը կարձեղ նրանց մեղադրվող մեղադրանքները հիմնավորված լինելու պատճառով:

Սույն որոշման մասին տեղյակ պահել քաղ. Աշոտ Խաչատուրի Ավոյանին:

Արխիվային–քննչական գործն ըստ մեղադրանքի Խաչատուր Ավետիսի Ժամհարյանի և մյուսների վերադարձնել ՀՍՄԻ Պետական անվտանգության կոմիտեի հաշվառման արխիվային բաժնին:

ՀՍՍՌ ԴԱՏԱԽԱԶՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ՕՐԳԱՆՆԵՐՈՒՄ ՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ ՀՍԿՈՂ
ԲԱԺՆԻ ԴԱՏԱԽԱԶ

(ստորագր.) /ՈՐՄՆԱԴԻՐՅԱՆ Բ./

ՀԱՄԱՁԱՅՆ ԵՄ

ՀՍՍՌ ԴԱՏԱԽԱԶՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ՕՐԳԱՆՆԵՐՈՒՄ ՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ ՀՍԿՈՂ
ԲԱԺՆԻ ՊԵՏ ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ ԱՎԱԳ ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ

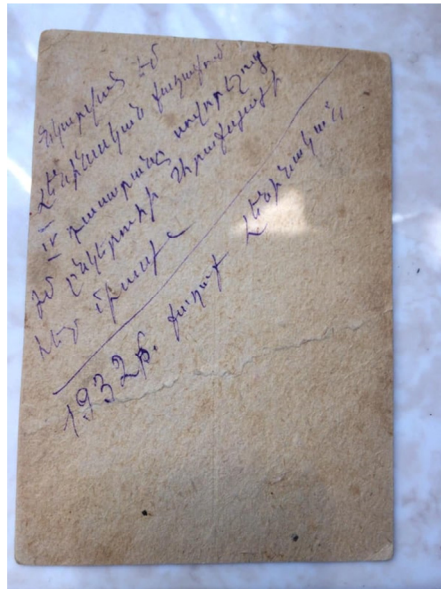
(ստորագր.) /ՂԱՄԱՐՅԱՆ Գ./

Հավելված 3. Արտաշես Մուրադյանի դստեր՝ Երազիկի լուսանկարի
հակառակ կողմի բացատրագիրը

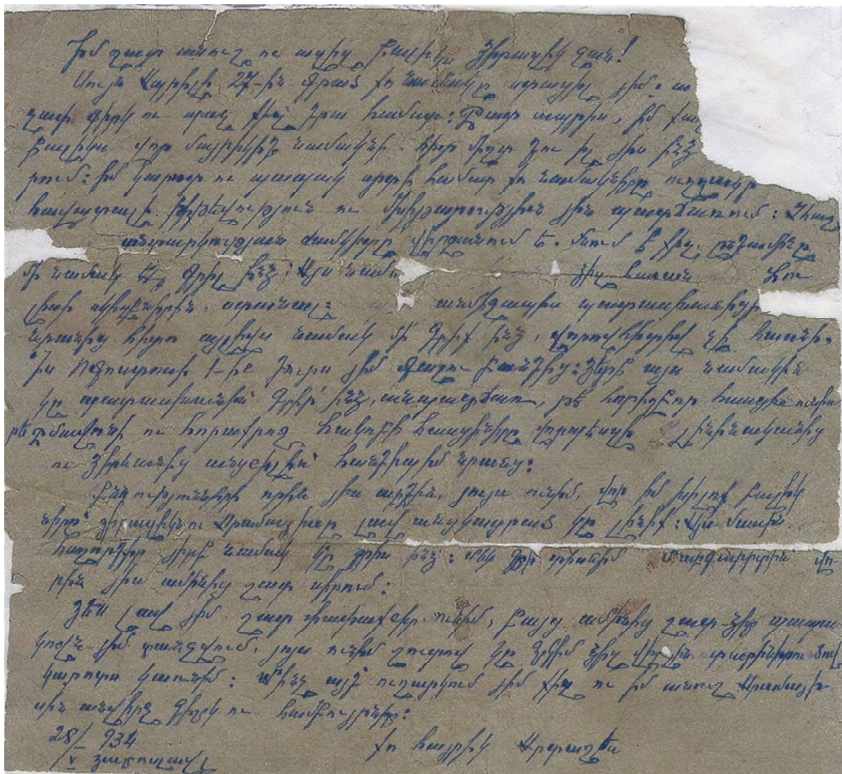

Արտաշես Մուրադյանի դուստրը՝ Երազիկը (ձախից),
ընկերուհու հետ Լենինականում

Նկարված են Լենինական քաղաքում IV դասարանը սովորելուց իմ ընկերուհի Արաքսյայի հետ միասին: 1932 թ. քաղաք Լենինական:

Հավելված 4. Արտաշես Մուրադյանի՝ 1934 թվականին Յարոսլավլից իր ընտանիքին ուղարկած նամակը (կիսավերականգնված վիճակում)

Իմ շատ անուշ ու ազիզ բալիկս Յերագիկ ջան !
 Սույն Ապրիլի 27-ին գրած քո նամակը ստացել յիմ: Ան-
 չափ գիրկ ու պաչ քեզ դրա համար: Շատ ապրիս, իմ քաջ
 բալիկս վոր մայրիկիդ նամակնի հետ միշտ դու ել յես ինձ
 գրում: Իմ կարոտ ու պապակ սրտի համար քո նամակները ուղղակի
 անհավատալի թիթեվություն ու մխիթարություն յեն պատճառում: Չհաջ.....
 (բ)անտարկության ժամկետը վերջանում է. մնում է քեզ ընդամենը
 մի նամակ գրել ինձ: Այս նամա.... ձեզ ծառան.....Հուլիսի սկիզբներին
 ստանալ: .....անմիջապես պատասխանեցի
 նրանից հետո այլևս նամակ մի՛ գրեք ինձ, վորովհետեվ չի հասնի,
 իսկ ոգոստոսի 1-ին դուրս եմ գալու բանդից: Յերբ այս նամակին
 կը պատասխանես՝ գրի՛ր ինձ, անպատճառ, թէ հորեղբոր հասցեն ունես, թե
 Շմավոնի ու հորաքրոջ Հակոբի հասցեները, վորպեսզի Լենինականից ու
 Յերևանից անցնելիս՝ հանդիպեմ նրանց:
 Քննությունների որին յես արդեն, յույս ունեմ, վոր իմ խելոք բալիկները՝
 Յիրագիկն ու Արամայիսը լավ անցկացրած կը լինեք: Այս մասին հաղորդիր
 յերբ նամակ կը գրես ինձ: Մեկ գրի տեսնեմ Մարգարիտին՝ վորին յես ամենից
 շատ սիրում:

Յես լավ յեմ շատ փափաքներ ունեմ, բայց ամենից շատ ձեր պապա-
 կովն յեմ տանջվում, յոյս ունեմ շուտով կը գրկեմ ձեզ վերջին տարիներու ծով
 կարոտս կառնեմ: Մինչ այդ՝ ուղարկում յեմ քեզ ու իմ անուշ Արամայիսին
 անվերջ գիրկ ու համբույրներ:

28/V 934
 Յարոսլավլ

քո հայրիկ Արտաշես

Արտաշես Մուրադյանի որդու՝ Արամայիս Մուրադյանի գերեզմանը
ՀՀ Մարտունի քաղաքում

Վէմ համահայկական հանդես, ԺԳ (ԺԹ) տարի, թիվ 4 (76), հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, 2021

Եղիշե Մելիքյանն իր «Հարք-Խնուս» գրքում պնդում է, որ երկու լուսանկարներում քրդական տարագով ձախից առաջինը Արտաշես Մուրադյանն է: Սակայն իրականում այդ մարդը Յադո բեյն է: Որպես ապացույց բերում ենք նաև երկրորդ լուսանկարը, որում պատկերված են Յադո բեյը և Ադո աղան թուրք սպաների հետ պատերազմի ժամանակ (ռուսների դեմ Խարբերդի ռազմաճակատ) ³⁵ : Մենք գիտենք, որ Արտաշես Մուրադյանը մինչև Փետրվարյան հեղափոխությունը՝ 1917 թ., գտնվել է ռուսական բանտում, իսկ 1917-1918 թթ. համերկրացիներից կազմավորված ջոկատի կազմում կռվել է Խնուսում թուրքերի, բայց մեծ մասամբ՝ քրդերի դեմ և 1918 թ. գարնանը հայկական զորքերի հետ նահանջել է դեպի Արևելյան Հայաստան:

35 Տե՛ս Լազարև Մ. Ս., Курдистан и курдский вопрос, М., «Восточная литература» РАН, 2005, էջ 161:

Հավելված 5. Արտաշես Մուրադյանի գնդակահարության տեղեկանքը՝ հայտնաբերված ռուսական իրավապաշտպան կազմակերպության կողմից

Мурадьян Аргашес Акопович (1894)

Дата рождения: 1894 г.
Место рождения: Турция
Пол: мужчина
Национальность: армянин
Профессия/место работы: заключенный
Ухтпечлага НКВД СССР

Дата ареста: 17 октября 1937 г.
Осуждение: 4 января 1938 г.
Осудивший орган: тройка при УНКВД Архангельской обл.

Статья: 58, п. 10 УК РСФСР

Приговор: высшей мере наказания

Источники данных: БД ¹ «Жертвы политического террора в СССР»;

Книга памяти Республики Коми

Արտաշես Հակոբի Մուրադյան (1894),

Ծննդյան թիվը – 1894,
Ծննդյան վայրը – Թուրքիա,
Սեռը – արական,
Ազգությունը – հայ,
Մասնագիտությունը/աշխատավայրը – ԽՍՀՄ ՆԳԺԿ ՈՒխտպեչճամբարի դատապարտյալ (Ուխտինսկ-Պեչորայի ուղղիչ-աշխատանքային ճամբար – Ա.Ս.),

Ձերբակալության տարեթիվը – 1937 թ. հոկտ. 17,

Դատապարտումը – 1938 թ. հունվ. 4,

Դատապարտող մարմինը –

Արխանգելսկի մարզի ՆԳԺԿ-ին կից եռյակ,

Հոդվածը – 58, կետ 10 ՌՍՖՍՀ Քր. օրենսգիրք,

Դատավճիռը – պատժի առավելագույն չափի,

Տվյալների աղբյուրները –

«ԽՍՀՄ-ում քաղաքական Բռնաճնշումների գոհերը» ՏԲ;

Կոմի հանրապետության Հիշողության գիրք:

¹ База Данных

THE SYMBOL OF ARMENIAN-KURDISH ALLIANCE
Newfound documents about the life and activity of Artashes Muradyan

Aram S. Sayiyan
Candidate of Sciences in History

Key words - Artashes Muradyan, Zilan Bey, Armenian-Kurdish alliance, Ararat uprising, Hoybun, ARF Dashnaksutyun, Khnus, Zilan, Kemalist Turkey, OGPU, Ihsan Nuri Pasha, Ibrahim Hisge Telli.

In 1926-1930 in Kemalist Turkey, another Kurdish uprising broke out on Mount Ararat. One of the key leaders of this uprising was Zilan Bey - in fact, a member of the Armenian Revolutionary Party Dashnaksutyun Artashes Muradyan, who, on the instructions of the party, in the fall of 1927 became the representative of the Armenian side in Ararat under the pseudonym Zilan Bey. In a very short period of time, he managed to resolve all controversial issues between the Kurdish tribes and rally them around the proclaimed Ararat Republic. Thanks to this, the Kemalist authorities did not manage to bring feuds into the ranks of the Kurdish rebellious tribes before his arrest in the summer of 1929 and win over at least one tribe to their side. Kurdish units inflicted heavy defeats on the Turkish army for three years, and in the summer of 1929 they managed to capture the city of Igdır and reach the Soviet-Turkish border. This very seriously alarmed the Soviet military-political leadership, which saw this as a real threat to their power in the South Caucasus. It was decided in Moscow that the Ararat uprising was planned by the British with the aim of taking over the Baku oil. The use of the Kurdish question against the British interested the Soviet military-political leadership for both defensive and offensive purposes. In the expected war with Great Britain, Iranian and Iraqi Kurdish tribes were supposed to attack British military airfields in Iraq and destroy distant bombers, preventing them from bombing Baku. As for the offensive goal, it was planned to send armed detachments of Kurdish tribes of southeastern Iran to India during the war with Britain, and to send the Kurds of northwestern Iran to Iraq by tying the hands of the British and preparing a springboard for the offensive of Soviet troops in these areas.

Moscow believed that ARF Dashnaksutyun was the organizer of this plan, and the Kurds were a striking force. To destroy these plans, the OGPU decides to eliminate Zilan Bey. They manage to lure Artashes Muradyan to the Soviet-Turkish border and arrest him. But different versions of Muradyan's arrest suggest that Artashes Muradyan was recruited by the OGPU even before the uprising in Ararat, and now, when the

victories of the Kurdish detachments and the proclamation of the Ararat Republic contradicted the interests of Moscow, he was recalled under the guise of arrest and the uprising was left decapitated. Ruben indirectly confirms this theory, who in his letter to the Extraordinary and Plenipotentiary Envoy of the USSR in Egypt N. V. Novikov wrote that Artashes Muradyan went down to the border river in order to receive military weapons from the Soviet. His immediate supervisor, Yeghishe Ishkhanyan, also suspected him of treason, but the investigation into this case found A. Muradyan absolutely innocent. Most likely, the Bolsheviks managed to lure him into a trap using his family ties. It is likely that the OGPU threatened with reprisals against the Muradyan family and he was forced to surrender to the Soviet punitive organs.

In Soviet times, his fate was unknown and only after the collapse of the USSR, it became known from declassified documents that he was shot in one of the gulag camps in the Arkhangelsk region in 1938. The place of his burial is still unknown. Together with him, members of his family and close relatives were also repressed, most of whom also died in places of detention. The Bolshevik punitive organs did not spare his young children by arresting Muradyan's wife, Margarita, or his elderly brother Levon and father-in-law Grigor, whose graves are also unknown. Artashes Muradyan to this day is one of the honored national heroes for most of the Kurds and an unjustly invaluable figure for the Armenian nation.

Резюме

СИМВОЛ АРМЯНО-КУРДСКОГО БОЕВОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

Нововыявленные документы о жизни и деятельности
Арташеса Мурадяна

Арам С. Саиян
Канд. ист. наук

Ключевые слова – Арташес Мурадян, Зилан бей, армяно-курдский союз, восстание в Арарате, Ойбун, АРФ Дашнакцутюн, Хнус, Зилан, кемалистская Турция, ОГПУ, Ихсан Нури паша, Ибрагим Эске Телли.

В 1926-1930 гг. в кемалистской Турции вспыхнуло очередное курдское восстание на горе Арарат. Одним из главных руководителей этого восстания был Зилан бей – в действительности член Армянской революционной партии Дашнакцутюн Арташес Мурадян, который по заданию партии осенью 1927 г. стал представителем армянской стороны в Арарате под псевдонимом Зилан бей. За очень короткий промежуток времени ему

удалось решить все спорные вопросы между курдскими племенами и сплотить их вокруг недавно провозглашенной Араратской республики. Благодаря этому кемалистской власти не удалось до его ареста летом 1929 г. внести разлад в ряды восставших курдских племён и переманить на свою сторону ни одного племени. Курдские отряды в течение трёх лет наносили турецкой армии тяжелые удары, а летом 1929 г. им удалось захватить город Игдир и выйти к советско-турецкой границе. Это серьёзно встревожило советское военно-политическое руководство, которое усмотрело в этом реальную угрозу для своей власти на Южном Кавказе. В Москве решили, что Араратское восстание было спланировано англичанами с целью овладеть бакинской нефтью. Использовать Курдский вопрос против англичан как в оборонительных, так и наступательных целях было в интересах советского военно-политического руководства. В ожидании войны с Великобританией иранские и иракские курдские племена должны были напасть на британские военные аэродромы в Ираке и уничтожить дальние бомбардировщики, не дав им возможности бомбить Баку. Что касается наступательной цели, то планировалось во время войны с Британией отправить вооруженные отряды курдских племен с юго-востока Ирана в Индию, а курдов севера-западного Ирана в Ирак, связав этим руки британцам, и подготовив плацдарм для наступления советских войск по этим направлениям.

Москва полагала, что АРП Дашнакцутюн являлась организатором этого плана, а курды – ударной силой. Чтобы разрушить эти планы ОГПУ решает устранить Зилан бей. Ему удаётся заманить Арташеса Мурадяна на советско-турецкую границу и арестовать его. Но разные версии ареста Мурадяна наводят на мысль о том, что Арташес Мурадян был завербован ОГПУ ещё до Араратского восстания, а сейчас, когда победы курдских отрядов и провозглашение Араратской Республики не удовлетворила интересы Москвы, его под видом ареста отозвали и тем самым обезглавили восстание. Косвенно подтверждает эту теорию Рубен, который в своём письме Чрезвычайному и Полномочному Посланнику СССР в Египте Н.В. Новикову писал, что Арташес Мурадян спустился к пограничной реке, чтобы получить от советских военных оружие. Подозревал Арташеса Мурадяна в измене и его непосредственный руководитель – Егише Ишханян, однако расследование по этому делу признало А. Мурадяна абсолютно невиновным. Скорее всего, большевикам удалось заманить его в ловушку, воспользовавшись его родственными связями. Вполне вероятно, что ОГПУ пригрозило репрессиями в отношении семьи Мурадяна, и он вынужден был сдать советским карательным органам.

Его судьба была неизвестна и лишь после развала СССР по рассекреченным документам узнали, что он был расстрелен в одном из лагерей ГУЛАГ-а в Архангельской области в 1938 г. Место его захоронения до сих пор не найдено. Вместе с ним были репрессированы и члены его семьи, и близкие родственники, большая часть из которых тоже умерла в местах заключения. Большевистские карательные органы не пощадили ни его малолетних детей, арестовав жену Мурадяна – Маргариту, ни его пожилых брата Левона и тестя Григора, чьи могилы тоже неизвестны. Арташес Мурадян и по сей день является одним из национальных героев, почитаемых большей частью курдов, и несправедливо забытым деятелем армянской нации.

REFERENCES

1. **Agabekov G.**, Sekretnyj terror. Isповed' rezidenta, M., izd. Jauza, 2013 (**In Russian**).
2. HAA, f. 1, ts'. 7, g. 131, t'. 48-52, t'. 152-153, t'. 185-198; f. 571, ts'. 5, g. 3565, t'. 26-27; f. 1048, ts'. 1, g. 64, t'. 7-8, g. 119, t'. 7 (**In Armenian**).
3. **Hakobyan A.**, HY Dashnaks'ut'yun kusakts'ut'yunë lutsarelu Haykomkusi p'ordzerë. 1920-akan t'vakanner, Yer., HH GAA patmut'yan institut, 2020 (**In Armenian**).
4. HY Dashnaks'ut'yunë KHSHM Artakarg handznazhoghovi yev Petakan k'aghak'akan varch'ut'yan gaghtënt'erts'umnerum (1920-akan t'vakanner), kazmogh yev khmbagir' V. N. **Ghazakhets'yan**, Yer., HH GAA patmut'yan institut, 2016 (**In Armenian**).
5. Martuni: K'aghak'i patmut'yunë, Yer., "Lusabats'" hratarakch'atun, 2005 (**In Armenian**).
6. **Melik'ean Ye.**, Hark'-Khnus, Ant'iliias, Hayots' Metsi Tann Kilikioy kat'oghikosut'ean tparan, 1964 (**In Armenian**).
7. Partizani na povodke, <http://www.hist.ru/kurdy.html> (mutk' 26.06.2021) (**In Russian**).
8. Pokajanije: Komi respublikanskij martirolog zhertv politicheskix repressij. Vozvrash'ennyje imena: spisok zhertv, <http://visz.nlr.ru/person/book/komi/14/2110> (mutk' 11.07.2021) (**In Russian**).
9. **Sasuni K.**, K'iwrt azgayin sharzhumnerë yew hay-k'rtakan yaraberut'iwnnerë, Pëyrut', tparan Hamazgayini, 1968 (**In Armenian**).
10. **Sayyan A.**, Ararati 1926-1930 t't'. apstambut'yunë t'urk'-k'rdakan yew hay-k'rdakan haraberut'yunneri u taratsashrjanayin zargats'umneri hamatsirum, Yer., 2017 (**In Armenian**).
11. **Sayyan A.**, K'rdakan gortsë Parskastanum, "Vëm", Yer., 2018, N 2 (**In Armenian**).
12. Spiski zhertv, <http://lists.memo.ru/d23/f395.htm> (mutk' 11.07.2021) (**In Russian**).